

גיליון 11 – אוקטובר 2015

הגישה הפתוחה לפרסומים מחקריים והספרייה האקדמית

מאת ליאת קליין-גבאי וסנונית שהם, המחלקה ללימודי מידע, אוניברסיטת בר אילן

תקציר

המאמר עוסק בתפיסת הגישה הפתוחה (Open Access) בכל הנוגע לפרסומים מחקריים ולפיתוחם של ארכיונים מוסדיים במוסדות אקדמיים. המאמר מבקש לסקור את ההתפתחויות בתחום בעולם האקדמי בעולם. כדי לעשות זאת, נערכה סדרת ראיונות עומק חצי מובנים עם 20 חברי סגל אקדמי מהפקולטות למדעי הרוח והחברה בשלושה מוסדות אקדמיים בישראל ועם 15 ספרנים העובדים בספריות באותם המוסדות והתוצאות מוצגות במאמר זה. מטרת הראיונות הייתה לבחון את עמדות אנשי הסגל האקדמי לגבי נושא הגישה הפתוחה לפרסומים מחקריים, את נכונותם לפרסם בכתבי עת שהגישה אליהם חופשית וכן את עמדתם לגבי ארכיונים מוסדיים. גם הספרנים שרואיינו התבקשו להביע את עמדתם באשר לסוגיות אלה. מהממצאים עולה, שאין די מודעות לכתבי העת המתפרסמים בגישה פתוחה וכתוצאה מכך גם אין נכונות רבה מצד אנשי הסגל לפרסם בכתבי העת הללו.

רבים סבורים, שלא מתקיים שיפוט עמיתים בכתבי העת האלה, ומשום כך הפרסום בהם לא יועיל לקידום המקצועי. בנוסף לזאת, הפרסום בחלקם יקר, והמוסדות האקדמיים אינם תומכים כספית במי שחפץ לפרסם בהם. באשר לארכיונים המוסדיים, אין ממש מודעות לקיומם וההיענות לפרסום בהם מצד אנשי הסגל מעטה. חלק מהספרנים מבינים את חשיבותה של הגישה הפתוחה ואת שיתוף הפעולה שהם יכולים ליצור עם חברי הסגל האקדמי מול המוציאים לאור הגדולים שמייקרים את מחירי הפרסומים. לעומת זאת, הם גם מבינים, שההכרה בכתבי עת מסוג זה עלולה לסלול דרך לעקיפת הספריות האקדמיות והמנויים שהן עושות. נראה, כי המוסדות האקדמיים בישראל אינם מייחסים חשיבות רבה לשני התחומים הללו שקשורים קשר הדוק זה בזה.

מבוא

רעיון הגישה הפתוחה (Open Access) לפרסומים מחקריים הועלה לראשונה בשנות ה-90 למאה ה-20 על ידי ד"ר סטיבן הרנד (Stevan Harnad) מאוניברסיטת סאות'המפטון באנגליה. כבר בשנת 1994 טען, כי חוקרים אינם צריכים להיות כבולים להסכמים שנכפים עליהם על ידי המו"לים, אלא הם אלה שצריכים לשלוט במחקרים שהם מפרסמים ולפרסמם באמצעות המוסד שאליו הם שייכים. לכן תמך בפיתוח ארכיב אישי של חוקרים או ארכיונים מוסדיים אשר יאפשרו גישה חופשית לפרסומים אלו (Bergman, 2006). התפתחותם של הארכיונים המוסדיים האלקטרוניים התאפשרה הודות לטכנולוגיות המידע והתקשורת שהביאו לפיתוח אמצעים לשימור מידע, לאחסונו ולהנגשתו. הארכיון הוא מאגר אלקטרוני של פרסומים מחקריים שנכתבו על ידי חוקרים במוסד האקדמי; הוא נגיש לחוקרים ולאנשי אקדמיה, ומתוחזק על ידי המוסד האקדמי. המאגר לפיכך, משקף את העשייה המדעית של החוקרים במוסד: ניתן להגיע באמצעותו לעבודות תזה ודוקטורט, לדוחות מחקר, לספרים, לחומרי מולטימדיה, למאמרים בכתבי עת אלקטרוניים, לדוחות טכניים, להרצאות שנישאו בכנסים ואף למחקרים שנערכו במוסד וטרם פורסמו וגם לכאלה שלא יפורסמו, כגון עבודות של סטודנטים לתואר ראשון וכדומה (Björk, 2014). חוקרים יכולים אמנם להנגיש פרסומים מחקריים באמצעות אתר המוסד האקדמי, אתרי הקורסים, בלוגים ואמצעים טכנולוגיים נוספים, אבל בניגוד לאמצעים האלה, שבהם חוקר מעלה פרסומים באופן אישי וסלקטיבי, הארכיונים הם פלטפורמה המאפשרת לאסוף, פרסומים מחקריים מסוגים שונים, לארגנם, לשמר אותם ולהנגישם באופן מודרני (Bartlette, 2015).

התפתחותם של הגישה הפתוחה ושל הארכיונים המוסדיים הופכים משמעותיים יותר בד בבד עם התפתחותו של עולם המידע בכלל ועולם המידע המחקרי בפרט. ואף על פי כן, יש להבחין בין שתי התפתחויות אלה. הגישה הפתוחה היא פלטפורמה של פרסום מחקרים בכתבי עת בשיטת תמחור שונה מהשיטה המסורתית של פרסום בכתבי עת הדורשים מהספריות האקדמיות לרכוש מנוי עבורם. הארכיונים המוסדיים לעומת זאת, אינם עוסקים כלל בפרסום, אלא שומרים על פרסומים קיימים ומנגישים אותם למשתמשים השונים. כדי לעשות זאת, הם מרכזים פרסומים מחקריים של המוסד באופן שיאפשר גישה נוחה למשתמשים. שני נושאים אלו חשובים משום שחוקרים משתפים פעולה ביניהם ומפתחים תחומי מחקר רב תחומיים, מספר המחקרים המתפרסמים הולך וגדל והתקשורת המחקרית בין חוקרים, זו שמתנהלת באמצעות שיתוף פעולה בכנסים, בחברות ובקבוצות מחקר, הולכת ומתפתחת. מטרת הפרסום בגישה פתוחה הוא לשנות, לפחות חלקית, את המצב הקיים, שבו חוקרים שחפצים בקידום, חייבים לפרסם את מחקריהם בכתבי העת

שיוצאים לאור על ידי המו"לים הגדולים ששולטים בשוק, והספריות האקדמיות נדרשות לשלם סכומי כסף הולכים וגדלים עבור מנויים למאגרי מידע ולכתבי העת המדעיים המופעלים על ידי המו"לים הללו (Nagra, 2012).

אף על פי שהגישה הפתוחה לפרסומים נתפסת כפתרון יעיל להתמודדות עם המצב הקיים, יש לה חסרונות שונים שמעכבים את התפתחותה. אמנם, יש כתבי עת רבים בגישה פתוחה היוצאים לאור גם מטעם המו"לים הגדולים, שרק מחקרים איכותיים שעברו שיפוט מתפרסמים בהם, אבל הם בכל זאת אינם נתפסים על ידי המוסדות להשכלה גבוהה כאיכותיים מספיק לשם דירוג אקדמי ולכן חוקרים נמנעים מלפרסם בהם. בראשית הדרך היו כתבי העת בתשלום איכותיים יותר מאלה שהתפרסמו בחינם, אלא שעם השנים השתפרו כתבי העת החינמיים, ולמרות זאת הם מתקבלים בחשש ובביקורת. נראה, כי למרות השינויים שחלו בעולם הפרסומים האקדמיים, לא נעשית בחינה מחודשת של כתבי העת הללו על ידי המוסדות להשכלה גבוהה ועל ידי ועדות הקידום והדירוג האקדמי ולכן השינוי, אם יש כזה, הוא איטי.

בישראל המצב בעייתי עוד יותר, והמוסדות מתייחסים לכתבי העת הללו עוד יותר בספקנות מאשר בעולם. לזלזול בכתבי העת החינמיים מצטרף הזלזול שקיים באקדמיה הישראלית כלפי פרסומים בעברית, שאינם נמנים לצורך קידום המקצועי של המחברים, וכך קורה, שכתב עת חינמי שמתפרסם בנוסף לזאת בעברית, נהנה רק ממעט מאוד יוקרה.

הארכיוניים המוסדיים צוברים תנופה במוסדות אקדמיים בעולם בכלל, בעיקר בארצות הברית ובאירופה, שם נמצאים חלק גדול מהארכיונים, ובשנים האחרונות, החל משנת 2008, התפתחו מאוד גם במדינות אסיה: בעיקר ביפן, שהיא הרביעית בין מדינות העולם בהתפתחות הארכיונים המוסדיים ואף פיתחה מנגנון שמאפשר גישה לכל ארכיון בנפרד או באופן משולב לכמה ארכיונים המוסדיים במדינה (Loan, 2014).

במוסדות אקדמיים בישראל קיימים אמנם ארכיונים שונים, אולם לא ניתן להגדירם כארכיונים מוסדיים האוספים פרסומים שונים של חברי הסגל ומשמרים אותם כדי להגישם לקהל המשתמשים. ארכיונים שונים, כמו למשל באוניברסיטת חיפה, ארכיונים אישיים, ארכיונים המוקדשים לנושא מסוים, חלקם דיגיטליים וחלקם פיזיים בלבד הם ייחודיים לתחום, לנושא או לאדם, ואינם פעילים כארכיונים המשקפים את כל הפעילות המחקרית המתבצעת במוסד.

הספריות האקדמיות נתפסות כבעלות ברית טבעיות של אנשי הסגל בנושא הגישה הפתוחה משום שככל שמחירי כתבי העת עולים, הן מתקשות לשלם מחירים אלו ונאלצות לבטל מנויים. לכן, גישה פתוחה לפרסומים תוכל לסייע להגדלת אוסף הספרייה. לעומת זאת, אם

יהיו הרבה כתבי עת בגישה הפתוחה בארכיונים במוסד, הדבר יגרע מחשיבותן של הספריות ומתפקידן, משום שהוא יאפשר לחוקרים לעקוף את התיווך שלהן באיתור מידע ובהנגשתו.

מאמר זה מטרתו כפולה: א. להביא בפני הקוראים סקירה על היקף ממדי הפרסום בגישה הפתוחה של פרסומים מדעיים ברחבי העולם.

ב. לבחון באופן איכותני את האופן שבו תופסים אנשי סגל וספרנים במוסדות אקדמיים בישראל את רעיון הגישה הפתוחה לפרסומים אקדמיים וכלפי ארכיונים מוסדיים.

המאמר יחשוף את הספרנים ואת הקוראים לנושא הגישה הפתוחה בפרסום, יתרום להבנת התפיסות הרווחות בישראל כלפי התפתחות זו, להבנת החסמים הגורמים לכך שאנשי סגל נמנעים מפרסום בגישה פתוחה ולהבנת הבעיות שמעכבות את התפתחותם של ארכיונים.

סקירת התפתחותם של הגישה הפתוחה והארכיונים המוסדיים

על פי ההגדרה, הגישה הפתוחה היא: "גישה חופשית מתשלום, מקוונת, דיגיטלית לפרסומים מחקריים שפטורה ממרבית ההגבלות... בגישה זו נדרשת הסכמתם של הכותבים או בעלי זכויות היוצרים... הפרסומים עוברים תהליך של שיפוט עמיתים ועומדים בכל התנאים החלים על פרסום ספרות מחקרית" (Suber, 2004c, in Bergman, 2006, p. 112). כלומר, מי שמפרסם בגישה הפתוחה, מאפשר גישה ישירה לחוקרים ואנשי אקדמיה אחרים לכתבי עת אקדמיים ומחקריים, לספרים, לעבודות תזה ודוקטורט ולחומרי מולטימדיה. החוקר צריך לחתום על כך שהוא מאשר שהמאמר שלו יתפרסם בגישה פתוחה ויהיה נגיש לציבור על פי הקריטריונים אותם קבע המו"ל (National Institutes of Health Public Access [NIH], 2008).

הקואליציה לפרסומים מקצועיים ולמשאבים אקדמיים (Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition- SPARC) שנוסדה תחת חסותו של ארגון הספריות המחקריות (Association of Research Libraries- ARL), המאגד בתוכו יותר מ-300 מוסדות בצפון אמריקה, באירופה, באסיה ובאוסטרליה, החלה לפעול למען שינוי במערכת הפרסומים המקצועיים. אחת מפעילויות הארגון היא ליצור מודלים של הוצאה לאור ויוזמות עסקיות שיקדמו את הגישה הפתוחה למחקרים. הארגון מצהיר כי "הוא תומך במו"לים שמחויבים למחירים הוגנים, לשימוש אתי במשאבים מחקריים ויוצרים מדיניות לניהול הון אינטלקטואלי אשר תומכת בהון הזה

ומקילה על הפצתו הנרחבת" (ARL, 2006 in Bergman, 2006, p. 112). הארגון תומך בהפצתם של כתבי עת שעלותם נמוכה והם יכולים להחליף את כתבי העת המסחריים והיקרים, והוא מדגיש את החשיבות שבקיומם של ארגונים הפועלים ללא מטרות רווח בהפצת חומר מדעי. בנוסף לזאת, עוסק הארגון בהגברת המודעות של ספריות אקדמיות ומחקריות למשבר שחל בתקשורת המחקרית, והוא מציע לספרנים, לסגל אקדמי ולמנהלים תוכנית תמיכה לפיתוח עקרונות הגישה הפתוחה. העקרונות כוללים עידוד לפרסום מאמרים בכתבי עת שמתפרסמים בהתאם לגישה פתוחה, ניסיון להשפיע על מו"לים לגבות מחירים סבירים יותר, לשכנע קהילות מחקריות להפסיק למכור פרסומים למו"לים מסחריים וכל זאת כדי ליצור תחרות לגופים הקיימים ושינוי במערכת הפרסומים האקדמיים (Bergman, 2006).

רעיון הגישה הפתוחה התפתח בקרב מדענים וחוקרים מהמדעים המדויקים וממדעי הטבע ומעמדו בקרבם איתן יותר ממעמדו בקרב החוקרים ממדעי הרוח והחברה (Patterson, 2013); לא ייפלא אפוא, שהפרסום בשיטת הגישה הפתוחה נפוץ הרבה יותר בקרב חוקרי מדעי החיים והמדעים המדויקים. ואף על פי כן, גם במדעי החברה והרוח חלה עלייה משמעותית בפרסומים בשיטה הזאת החל משנת 2006. מחקרים הראו, כי 85 אחוז מהחוקרים בתחומים אלו מכירים בחשיבות של פרסום בגישה פתוחה ומוכנים להעלות את המאמר שלהם לארכיון המוסדי אם המוסד האקדמי מבקש זאת (Kurata, 2012 in, Faizul & Hilal, 2014) בשנת 2013 הוקמה על ידי חוקרים ממדעי הרוח "הספרייה הפתוחה למדעי הרוח" (Open Library of Humanities-OLH). הספרייה הוקמה כפרויקט בינלאומי שאמור לאפשר לחוקרים מדיסציפלינות אלה לפרסם בגישה הפתוחה מחקרים שעברו שיפוט עמיתים ולתרום בכך לשיתוף פעולה בין חוקרים ולאפשר להם פרסום בדרך חדשה מזו שהיו רגילים אליה. מייסדי הספרייה נתנו דעתם גם להיבטים הכספיים והצליחו להוריד באופן משמעותי את המחירים שחוקרים נדרשים לשלם כדי לפרסם בגישה פתוחה. הם עשו זאת באמצעות הסדרי מימון והשתתפות שהגיעו אליהם עם ארבעה מו"לים גדולים (Edwards, 2014). ואף על פי כן, מחקרים מראים, כי באופן כללי, עדיין יש לחוקרים תפיסות מוטעות ושליליות כלפי כתבי העת בגישה פתוחה, ולכן הם ממליצים כי ספרנים בספריות אקדמיות יאמצו גישה אקטיבית יותר ויידעו את החוקרים באפשרויות הפרסום בגישה פתוחה, בכתבי העת האיכותיים הכלולים בהם, בדירוג שלהם, בזכויות יוצרים בפרסומים אלו ובתרומתם לתהליכי התקשורת המחקרית (Harley et al., 2010; Rodriguez, 2014). מובן, שהדברים צריכים להיעשות מתוך הכרה של תחומי המחקר שנערכים במוסד ומתוך מודעות לתרבות הארגונית הקיימת בו מבחינת האופן שבו תופסת ההנהלה פרסום מסוג זה והיכרות עם האופן שבו היא תופסת את הרעיון של שיתופיות מידע. הטענה היא, כי חשוב במיוחד לפתח

מודעות לנושא זה ולשנות את עמדתם השלילית של החוקרים בעידן שבו גם המוציאים לאור הגדולים והיוקרתיים השולטים בשוק הפרסומים האקדמיים, מוציאים כתבי עת בגישה פתוחה.

קיימות הגדרות שונות המבחינות בין סוגים של גישה פתוחה: סובר (Suber, 2012) יוצר הבחנה בין "גישה חופשית בחינם" (Gratis Open Access) לבין "גישה חופשית בלתי מוגבלת" (Libre Open Access) (Suber, 2012, p. 4). הגישה הראשונה היא גישה חופשית מתשלום, אך אינה חופשית מהגבלות של שימוש; כלומר, המשתמשים נדרשים לבקש אישור מבעלי זכויות היוצרים לשימוש בפרסום אם הם רוצים להעתיק חלק ניכר מהטקסט או להפיצו לאחרים. לעומת זאת, הגישה השנייה, "גישה חופשית בלתי מוגבלת", מאפשרת, כפי שאפשר לצפות משמה, גישה חופשית ושימוש חופשי בפרסומים כמעט ללא הגבלות חוקיות וללא הגבלות זכויות יוצרים (Suber, 2012). הגישה הראשונה מגינה על זכויות יוצרים ומבטיחה שימוש הוגן יותר מהגישה השנייה. בנוסף קיימת הבחנה מהיבט התשלום לקבלת גישה למאמרים מחקריים: גישת הזהב (Gold OA) והגישה הירוקה (Green OA).

גישת הזהב - גישה זו הפכה להיות אחת הדרכים הנפוצות לפרסום של מחקרים בגישה פתוחה. בגישה זו קיימים כתבי עת מכובדים מאוד בעלי IF (impact factor) גבוה המתפרסמים על ידי מו"לים ידועים. בשיטה זו, עלות הפרסום (article publication charges - APCs), מוטלת בדרך כלל על המחבר, על הגופים המממנים את מחקרו, או על המוסד האקדמי שאליו הוא שייך (Lawson, 2015). מחקר בינלאומי (Lara, 2015) הראה, כי במרבית המדינות המחבר משלם על הפרסום. אחוז מסוים מהספריות משתתפות גם הן בהוצאות המימון עבור הפרסום, והן מקצות לכך חלק מתקציבן על פי קריטריונים שקבעו, ואף מנהלות אותו במסגרת המימון שהן מקצות למנויים על כתבי עת. מרבית כתבי עת אלו מאפשרים גישה בחינם לטקסט המלא של המאמרים. אלא שלעיתים הגישה לטקסט המלא של מאמרים חדשים מוגבלת, ורק בחלוף זמן מסוים מוסרת המגבלה שהוטלה עליה. גישה זו נקראת נגישות מאוחרת (Delayed OA) והיא מאפיינת בערך 14 אחוז מכלל כתבי העת בגישת הזהב (Laakso et al., 2011).

הגישה הירוקה – מחקרים שכבר התפרסמו והם נגישים באתרי אינטרנט, בארכיון מוסדי או בארכיב אישי של המחבר. כלומר, חשיפה נוספת של מאמר שהתקבל לפרסום (או שפורסם כבר) בכתב עת מחקרי (Laakso et al., 2011). ערוץ פרסום נוסף בגישה הירוקה הוא בארכיון נושאי. כלומר, ארכיון שמכיל מאמרים מחקריים בגישה פתוחה בדיסציפלינה מסוימת. זוהי דרך נוחה של החוקר להגיע אל קהל הקוראים הפוטנציאלי שלו ולהגדיל את הסיכוי שהמאמר שלו ייקרא ויצוטט (Björk, 2014). בגישה הזאת המאמר מונגש לציבור ללא תשלום, החל מהשלב שבו התקבל אישור לפרסום, אפילו לפני הפרסום בפועל. אולם יש הבדלים בפרסום בגישה הירוקה בין

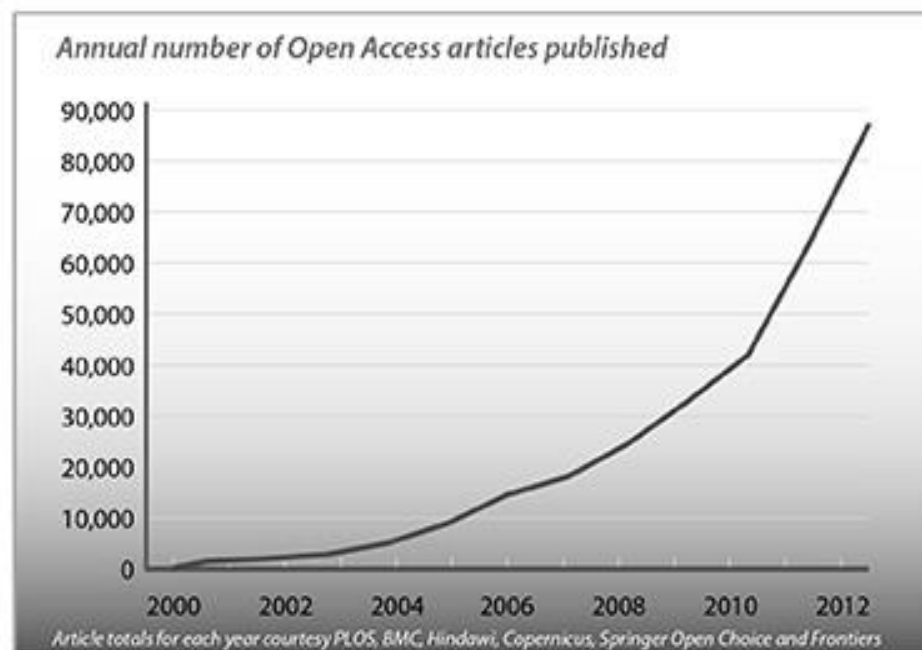
דיסציפלינות שונות, משום שבחלק מהדיסציפלינות לא נהוג להעלות לארכיון מאמרים לפני פרסום (preprint), ובנוסף לזאת, לא בכל הדיסציפלינות יש ארכיונים נושאים או כתבי עת באיכות גבוהה בגישה פתוחה.

תנועת "הגישה הפתוחה" צברה תנופה בשנת 2001 בכנס שנערך בבודפשט ובו נוסחו עקרונותיה של הגישה. בשנת 2006 חתמו יותר מ-4,000 אישים וארגונים המייצגים חוקרים, אוניברסיטאות, מוסדות מחקר, מוציאים לאור, ספריות וקהילות מדעיות ברחבי העולם על העקרונות הללו. כל זה נעשה מתוך יוזמה משותפת להנגיש את המחקרים הללו ולאפשר לרוצים בכך לקרוא אותם ללא תשלום באמצעות האינטרנט. התפתחות הגישה הפתוחה הביאה עמה להתפתחויות בתחומים נוספים, כגון פיתוח תוכנות המיועדות לאחסון, שימור ואיתור מידע מסוגים שונים. בנוסף לזאת, בשנת 2011 הוקם ארגון ללא מטרת רווח שתפקידו לייעץ לחוקרים בניסוח רישיונות לשימור זכויות היוצרים שלהם בפרסומים מקוונים מסוגים שונים (Bergman, 2006).

תנועת "הגישה הפתוחה" משנה את התקשורת המחקרית, והיא נוצרה והתפתחה בתגובה למחירם הגבוה של כתבי העת המדעיים. ממשלות מעניקות סכומי כסף לתמיכה במחקר משום שהן מכירות בעובדה שהמחקרים הם לרווחת הציבור ועליהם להיות נגישים לאוכלוסייה ולספק מידע רפואי, מדעי, מקצועי, ציבורי וממשלתי. המאגרים הם של ארגונים שונים, לדוגמה, הארגון האירופי של הספריות האקדמיות והאגודות המחקריות (Sparc Europe), ארגונים רפואיים (Pubmed Central), ביו-רפואיים (Biomed Central) מאגרים של האיחוד האירופי (Europeana), מאגרים של אוניברסיטאות מחקר (ArXiv) ועוד. לפיכך, הדיון מתמקד כיום בשאלה כיצד ניתן להפיק פרסומים מדעיים בעלויות פחותות. בינתיים, ספריות ממשיכות לשלם עבור מנויים למו"לים מסחריים, וגם אנשי סגל אקדמי תומכים בכך, משום שהם מעוניינים שפרסומיהם יראו אור בכתבי עת יוקרתיים שעוברים שיפוט עמיתים. ואולם לצד זאת ממשיכים להתפתח מאגרים מוסדיים שמאפשרים גישה חופשית לכתבי עת, כמו גם גישה למחקרים שממומנים על ידי גופים ממשלתיים. ספריות מנסות לשלב שירותים שונים המאפשרים גישה פתוחה למחקרים דרך אתר הספרייה ומאגרי המידע של הספרייה כדי לתמוך בתקשורת המחקרית באמצעות הטכנולוגיות השונות העומדות לרשותן (Bosc & Harnad, 2004).

מחקר שבחן את התפתחותם של כתבי העת בגישה פתוחה, הראה כי חלה עלייה חדה במספר הפרסומים בין השנים 1993-2009. בשנת 2009 התפרסמו כ-191,000 מאמרים ב-4,769 כתבי עת בגישה פתוחה. מתחילת שנת 2000 הגידול השנתי עמד על כ-18 אחוז עבור כתבי עת בגישה פתוחה ועל כ-30 אחוז במספר המאמרים בגישה פתוחה. ההערכה היא, כי ב-2009, הגיע שיעורם של

המאמרים בכתבי עת בגישה פתוחה ל-7.7 אחוז מכלל המאמרים שהתפרסמו בכתבי עת שעברו שיפוט עמיתים (Laakso et al., 2011). נתונים נוספים עד שנת 2012 מופיעים בתרשים מספר 1.

תרשים 1: גידול שנתי במספר המאמרים בגישה פתוחה

הנתונים נלקחו מ-<http://www.plos.org/about/what-is-plos/progress-updates>

מחקרם של ארצ'מבלט ועמיתיו (Archambault, et al. 2013), הראה למשל, כי בשנת 2011, ניתן היה להוריד באופן חופשי מרשת האינטרנט כ-50 אחוז מהמחקרים שעברו שיפוט עמיתים והתפרסמו בתחומים שונים. מחקר זה מצביע על מגמה הולכת ומתפתחת שעל פיה, מאמרים שמומנו בכסף ציבורי צריכים להיות נגישים לציבור ללא תשלום. במחקר נבחנו יותר מ-20,000 מאמרים בעיקר בתחומי הטכנולוגיה, המדעים המדויקים, מדעי החיים אבל גם במדעי הרוח והחברה. ההתמקדות במדעים המדויקים ובמדעי החיים

נובעת מכך שבתחומים הללו יש יותר פרסומים מאשר במדעי הרוח והחברה. האתגר של הארגונים התומכים בגישה פתוחה הוא להבהיר למוסדות האקדמיים המעניקים לחוקרים קביעות וקידום, כי מאמרים המתפרסמים בכתבי עת בעלי גישה פתוחה, הם איכותיים ויש לבחון אותם על פי אותן אמות מידה השופטות מאמרים בכתבי עת יקרים הנרכשים מהמו"לים (Bosc & Harnad, 2004; Hahn & Wyatt, 2014).

בשנים האחרונות החלו חלק מהמו"לים הידועים (כגון, Elsevier, Wiley, InTech) לפרסם כתבי עת מחקריים בגישה פתוחה. כתבי עת אלו התפתחו בכל התחומים, ובעיקר בתחומי מדעי החיים והמדעים המדויקים, שכתבי העת שלהם עולים בדרך כלל כסף רב. מו"לים אלו עובדים באופן שונה, כך שבמקום לגבות דמי מנוי גבוהים מהספריות, הם אומדים את מחיר העיבוד של כל מאמר עד לפרסומו ברשת ולהכללתו במאגר הפרסומים הרלוונטי והעלויות מושטות על החוקר או על מי שמממן אותו.

אל כתבי העת בגישה הפתוחה הירוקה ניתן לגשת באמצעות הארכיונים המוסדיים. מחקר שפרסמו פינפילד ועמיתיו (Pinfield et al., 2014) טוען, כי הארכיונים המוסדיים הם אחת ההתפתחויות החשובות ביותר בעולם המחקר במאה ה-21. ממחקר שבחן את התפתחותם של הארכיונים בגישה פתוחה בשנים 2005-2012 עולה, שהם החלו להתפתח בארצות הברית, באנגליה, בגרמניה ובאוסטרליה. אחר כך החלו להתפתח גם ביפן, ומשנת 2010 חלו התפתחויות בתחום גם במדינות נוספות במזרח אסיה, בעיקר בטייוואן, וכן במדינות דרום אמריקה, בעיקר בברזיל, ובמדינות במזרח אירופה, בעיקר בפולין. גם בצרפת, באיטליה ובספרד הלכו הארכיונים והתפתחו, בעוד שבסין וברוסיה לעומת זאת, ההתפתחות הייתה איטית ביותר. הארכיונים הם רב תחומיים, מרבית הפרסומים הם בשפה האנגלית, אך ניתן למצוא בהם גם פרסומים בשפותיהן של המדינות שבהן פועלים הארכיונים. הבעיה היא, שאין עדיין חוקים ברורים בנוגע לפרסומים בגישה פתוחה וגם אין עדיין הסכמים ברורים בין כל המדינות שיש בהן ארכיונים כאלה. אף על פי שרוב הארכיונים הם ארכיונים מוסדיים, הם יכולים להיות גלובליים, לאומיים, מוסדיים ואישיים.

מחקר שנערך על ידי בורק, לאקסו, ווילינג ופטאו (Björk, Laakso, Welling, & Paetau, 2013) גילה, כי אף על פי שהארכיונים המוסדיים הם דרך טובה לפרסום בגישה פתוחה ובגישה הירוקה, הדבר נעשה רק באחוז נמוך יחסית של המאמרים. בנוסף לזאת גילה המחקר, כי רק 12 אחוז מהמאמרים המחקריים מתפרסמים באתרים חופשיים (כלומר לא אתרים של המחברים). מהמחקר עולה, שלפעמים מעלים המחברים לאתר האישי שלהם או לאתר המחלקה שאלה הם שייכים מחקרים שהתפרסמו בכתבי עת מיד עם פרסומם, וכ-79 אחוז עושים זאת במהלך כשנה מהפרסום. הבעייתיות בהתנהלות הזאת נובעת מכך שנוצר מצב שהמאמרים אינם

מתפרסמים באופן סיסטמטי בפורמטים מסודרים, ובנוסף לזאת, גם זכויות היוצרים עלולות להיפגע. חוסר האחידות ואי שמירה על זכויות היוצרים עלולים להקשות על איתורם בעתיד.

קיימים גורמים שונים המשפיעים על התפתחות הארכיונים כגון שפת הפרסום, מדיניות, תפיסה תרבותית, מודעות לנושא ועוד כהנה וכהנה. יש לציין, שאף על פי שיש תוכנות שונות המקילות על יצירת ארכיונים נושאים, יש עדיפות ליצירת ארכיונים מוסדיים המופעלים על ידי צוות הספרייה ומתוחזקים על ידו שמכילים מחקרים שבוצעו בין כותלי המוסד, על פני הקמה של ארכיון נושאי שיש צורך בשיתוף פעולה נרחב כדי להקימו, והוא דורש יותר עבודה ויותר מימון. מחקר של ביורק ואחרים (Björk et al., 2013) הראה, כי ל-82 אחוז ממוסדות המחקר הנחשבים בעולם יש ארכיון מוסדי שמכיל כ-85 אחוז מהמחקרים שנערכו בו. מידע על הארכיונים בעולם ניתן למצוא במדריך לארכיונים בגישה פתוחה (OpenDOAR - The Directory of Open Access Repositories) <http://www.opendoar.org>. המדריך הוקם על ידי אוניברסיטת נוטינגהם באנגליה בשנת 2005, ואפשר לחפש בו מידע לפי שמות ארכיונים, סוגי התוכנות שבאמצעותן נשמר החומר, נושאים, שפות, סוגי פרסומים ומדינות. שני ארכיונים ישראליים נמצאים ברשימה: Israel Scholar Works, שהוא ארכיון רב תחומי, ו-Wisdom Archive, שיש בו מאמרים במתמטיקה ובסטטיסטיקה, אבל זולתם אין בישראל ארכיונים משמעותיים והחומר שניתן להשיג בהם הוא מועט. כאשר מחפשים ארכיונים המכילים פרסומים גם בעברית, ניתן לאתר שלושה כאלה מחוץ לישראל: Bichler & Nitzan Archives בתחומי כלכלה, מנהל עסקים, משפט ופוליטיקה, CJH Digital Collections בתחומי היסטוריה וארכיאולוגיה ו-Hebrew Books בפילוסופיה ובדת. על פי מדריך זה, מספר הארכיונים גדל מ-128 בשנת 2005 ל-2,253 ב-2012. הגידול העיקרי במספרם היה בין השנים 2005 ל-2006 ואחר כך המשיך המספר הזה לגדול בהתמדה. מספר הארכיונים הרב ביותר נמצא באירופה. המדריך מציג חלוקה של הארכיונים על פי תחומי מחקר (רפואה, היסטוריה, ארכיאולוגיה, פילוסופיה, ספרנות ועוד תחומים רבים אחרים), ואולם מרבית הארכיונים הם רב תחומיים, על פי סוגי פרסומים (בראשם כתבי עת, תזות, פרסומים נוספים כגון הרצאות מכנסים, קובצי מולטי מדיה ועוד) ועל פי שפות (בעיקר אנגלית, ספרדית, גרמנית, יפנית ושפות נוספות).

במדינות שבהן התפתחה מדיניות ברורה בנוגע לארכיונים בגישה פתוחה ושאליה התווספה תמיכה כספית של הממשלה, (כמו למשל, באנגליה, בפולין ובברזיל), גדל מספר הארכיונים באופן משמעותי. ואולם לא כל מדינה שמעודדת את קיומם של הארכיונים הללו, גם תומכת בהם כספית. התמיכה הכספית שונה ממדינה למדינה, וקיומה וממדיה משפיעים על היווצרותם של ארכיונים מסוגים שונים. כך למשל, יש יותר ארכיונים מוסדיים במדינות מסוימות לעומת ארכיונים נושאים לאומיים במדינות אחרות. יש מדינות שבהן התמיכה העיקרית מגיעה מגופים ממשלתיים, בעוד שבאחרות התמיכה העיקרית ניתנת על ידי מכוני מחקר שונים או מוסדות אקדמיים (Björk,).

2014). בנוסף לזאת, ניתן לראות שההבדלים התרבותיים בין המדינות השונות משפיעים על האופן שבו נתפסת בהן הגישה הפתוחה לפרסומים ועל התפתחות הארכיונים. למשל, ביפן, שבה יש תרבות של תקשורת מחקרית ושל שיתופי פעולה במחקר, התפתחה הגישה הפתוחה ובעקבותיה גם הארכיונים בגישה פתוחה הרבה יותר במהירות וביעילות מאשר במדינות שאין בהן תרבות מחקרית כזאת, כמו למשל בסין. הגישה הפתוחה לפרסומים מחקריים היא גישה שנויה במחלוקת בסין. התפיסה הרווחת בסין היא זו, שעל פיה יש להגן הפרסומים המחקריים שהם הון אינטלקטואלי, שהושג בעמל רב, ואסור לוותר עליו. בתרבות כזאת קשה לפתח עמדות חיוביות כלפי גישה פתוחה לפרסומים מחקריים. ניתן להבחין בהבדלי גישה בין מדינות שונות גם כתוצאה של רמתה הטכנולוגית של כל מדינה, והתוכנות העומדות לרשותה ביצירת ארכיונים. מדינות עשירות ומפותחות יותר מבחינה טכנולוגית, כמו מדינות צפון אירופה למשל, יכולות לפתח ארכיונים אלו בצורה טובה יותר, לעומת מדינות עניות שיכולתן הטכנולוגית דלה יותר (Pinfield et al., 2014).

ארכיונים שיש בהם גישה פתוחה התפתחו כבר בסוף שנות ה-90, אך ככל שהולכים ומתרבים המחקרים והארכיונים בהם הם מאוחסנים, התפתח הצורך בכלי איתור שינגישו את המאמרים על פי פרמטרים שונים בכמה ארכיונים בעת ובעונה אחת ויקלו על החיפוש. זאת כדי לאפשר פרסום נרחב שיבטיח תוצאות בעלות השפעה. לדוגמה, בשנת 1999 פותח בידי קארל לאגוז (Carl Lagoze) והרבט ואן דה סומפל (Herbet van de Sompel) תקן המסייע לתקשר בין ארכיונים אלקטרוניים (Open Archive Initiative - OAI). פיתוח זה יצר סטנדרטיזציה של הנתונים ומאפשר לבצע חיפוש לפי פרמטרים שונים במספר ארכיונים בעת ובעונה אחת. באופן כללי, ניתן לראות כי הגישה החופשית הולכת וכובשת לה מקום בעולם. מוסדות אקדמיים, מו"לים, חוקרים וספרנים מודעים לחשיבות הרבה של הקניית גישה חופשית למקורות מידע רבים, ולכן ספריות אקדמיות משתפות פעולה ביניהן ויוצרות פרויקטים המאפשרים גישה חופשית למקורות מידע מגוונים, בעיקר לכתבי עת. המוסדות האקדמיים יוצרים מדיניות ברורה לגבי שיתוף פעולה בינם לבין עצמם בנושא הגישה הפתוחה, משום שהמימון לפרויקטים השונים מגיע מהמוסד האקדמי. בשנים האחרונות הובהרה חשיבותה של הגישה הפתוחה, ומדינות שונות אכן נוקטות מדיניות ברורה בנושא זה (Bose & Harnad, 2004). כך לדוגמה, במדינות אירופה וארצות הברית הממשלה מעורבת בפרויקטים באותם מוסדות המסובסדים על ידי המדינה והיא משקיעה משאבים כספיים כדי לאפשר גישה פתוחה לפרסומים.

גם הספריות הולכות ומשתלבות בהיבט המעשי של הגישה הפתוחה: הן מעלות לרשת פרסומים, תזות, דיסרטציות, מציעות קישורים למנועי חיפוש ולאתרים, וכן הפניות לכתבי עת וכלים שונים לשימוש חופשי ופתוח באמצעות אתר הספרייה. ואולם חשוב לציין, כי הגישה הפתוחה לפרסומים מחקריים גם פוגעת במידה מסוימת בספריות האקדמיות והמחקריות. ארצ'מבולט ועמיתיו (Archambault,

2013) מסבירים כי לחצי מהמאמרים המחקריים שהתפרסמו בשנים האחרונות, ניתן להגיע ללא תשלום באמצעות רשת האינטרנט, משום שאחוז גבוה מתוכם פורסם בהתאם לעקרונות הגישה המכונה "גישת הזהב", ועל פיהם החוקרים עצמם או המוסדות משלמים עבור הפרסום. לפיכך, המצב שנוצר הוא שהשליטה הכספית עוברת מהספרנים לחוקרים המפרסמים או למוסדות המממנים אותם. הדבר מוביל לכך שתקציב הספריות נפגע, משום שהספריות כבר אינן הגורם היחיד אשר מקבל כספים מהמוסד האקדמי עבור מנויים למאגרי מידע וכתבי עת, אלא יש גורמים נוספים ששולטים בתקציב ומחליטים לאן להפנותו בלי קשר לספרייה. כך נוצר מצב שמצד אחד הספריות האקדמיות תומכות בגישה הפתוחה, מקדמות אותה ומסייעות לה, אבל מצד שני, הפעילות הזאת מכרסמת בכוחן ופוגעת בתקציבן. הטענה של חוקרים אלו היא, שההיבט הכספי נותר היבט מוביל למרות ההצהרות על חשיבותה של גישה פתוחה לפרסומים מחקריים, גם אם הכספים משולמים על ידי גורמים אחרים. לכן, לטענתם, הגישה שצריך לעודד אותה היא "הגישה הירוקה", כלומר, גישה המעודדת פיתוח ארכיונים מוסדיים והנגשת פרסומים ללא תשלום.

בישראל יש כתבי עת בגישה פתוחה אשר חלקם מחקריים ועוברים שיפוט עמיתים, כמו למשל "סוציולוגיה ישראלית" ו"מידעת". בנוסף לזאת, יש אחרים, אשר ניתן להגיע לטקסט המלא שמופיע בהם באמצעות רישום חנימי לספרייה הלאומית. כמו כן קיימים ארכיונים שניתן לגשת אליהם ללא תשלום באוניברסיטאות שונות. באוניברסיטת חיפה לדוגמה, ניתן לאתר דרך אתר הספרייה, באמצעות המרכז למדיה דיגיטלית, ארכיון של עבודות גמר שעברו דיגיטיזציה והן נגישות בפורמט אלקטרוני מלא, פרסומי חוקרים לפי שמות וחוגים, אוספים באמנות ובארכיאולוגיה, מחקרים בהיסטוריה, בגיאוגרפיה ובנושאים נוספים. זאת ועוד, יש בישראל מכוני מחקר שונים אשר ניתן להגיע באמצעות האתר שלהם לפרסומים בפורמט דיגיטלי מלא וכל אדם יכול להשתמש בהם ללא תשלום. בין היתר מופיעים שם מחקרים, דוחות מחקר, דוחות מקצועיים ועבודות גמר בתחום האמנות והעיצוב. בנוסף לכך, יש ארכיונים נושאים בספרייה הלאומית ובמוסדות השונים להשכלה גבוהה המוקדשים בדרך כלל לאדם מסוים; אלא שאין אלה ארכיונים מוסדיים במלוא מובן המלה, שכן הם אינם משמרים את כל הפעילות המחקרית של המוסד או את מרביתו, כפי שנעשה במוסדות רבים בעולם.

בישראל הגישה הפתוחה והארכיונים המוסדיים אינם מפותחים עדיין די הצורך, ונראה כי המודעות כלפיהם מועטה. המחקר המוצג במאמר זה בחן את עמדות הסגל האקדמי והספרנים כלפי נושאים אלו ואת האפשרויות של הספריות האקדמיות להשתלב בהם. נושאים אלו קשורים קשר הדוק לתקשורת המחקרית. חוקרים מתחום המידע מבינים בשנים האחרונות, כי ספרנים אקדמיים יכולים למלא תפקיד חשוב יותר בתהליך התקשורת המחקרית מזה שהם ממלאים כיום. טענת החוקרים היא, כי לספרייה האקדמית יש תפקיד חשוב בתהליך בשל יכולותיה המגוונות להפיץ מאמרים מחקריים באמצעות פלטפורמות שונות. ממארו של פרנד (Friend,)

2008) על תפקידי הספרן, ניתן ללמוד על חשיבות קיומן של מערכות היוצרות קשר בין הסגל לספרנים. לטענתו, הספרנים כיום אינם יכולים להתעלם מהשינויים בעולם האקדמי ולכן הגדרת התפקיד של הספרן האקדמי הולכת ומשתנה והוא הופך להיות מעורב בהיבטים האקדמיים.

מטרת המחקר האיכותני היא לבחון את האופן שבו תופסים אנשי הסגל האקדמי והספרנים במוסדות אקדמיים בישראל את רעיון הגישה הפתוחה לפרסומים אקדמיים וכלפי ארכיונים מוסדיים, ואת מידת המודעות שלהם לאפשרויות הגלומות בה.

שאלות המחקר האיכותני

1. מהי עמדת אנשי הסגל האקדמי לגבי נושא הגישה הפתוחה לפרסומים?
 - 1.1 האם הם מפרסמים בכתבי עת בגישה פתוחה?
2. מהי עמדת אנשי הסגל האקדמי לגבי ארכיונים מוסדיים?
3. מהי עמדת הספרנים לגבי פרסומים בגישה הפתוחה?
4. מהי עמדת הספרנים לגבי ארכיונים מוסדיים?

אוכלוסיית המחקר

אוכלוסיית המחקר מורכבת מחברי סגל אקדמי בעלי תואר שלישי (מרצים ועד פרופסורים) מהפקולטות למדעי הרוח והחברה שעוסקים בהוראה ובמחקר בשתי אוניברסיטאות ובמכללה אקדמית במרכז הארץ, וכן מספרנים העובדים בספריות למדעי הרוח והחברה באותם מוסדות.

המחקר היה איכותני ומבוסס על ראיונות. המראיינים נבחרו על פי מדגם נוחות וכדור שלג. במחקר נכללו 20 חברי סגל אקדמי ו-15 ספרנים. טווח הגילאים של חברי הסגל נע מ-25 עד ל-76 שנים, וטווח שנות הוותק בעבודה במוסד האקדמי של המשתתפים נע משנה עד ל-43 שנות ותק. טווח הגילאים של הספרנים נע מ-27 עד ל-66 שנים וטווח שנות הוותק במקצוע נע משלוש שנים עד ל-40 שנות ותק.

כלי המחקר

במחקר זה נערכו ראיונות עומק חצי מובנים לשתי אוכלוסיות: חברי סגל אקדמי וספרנים. ראיון עומק חצי מובנה הוא סוג של ראיון הממוקם בין הראיון הפתוח לבין הראיון המובנה. בסוג ראיון זה החוקר שואל את הנחקרים את אותן שאלות ובאותו סדר, אולם הנחקרים חופשיים להגיב לשאלות, לבקש הבהרות, ולחוקר יש את היכולת להסביר את השאלות, להבהיר ואף לפתח שאלות נוספות שנובעות מהתשובות שניתנו. מכאן עולה, שהחוקר מראיין לפי תבנית שהכין מראש, אבל זו איננה תבנית נוקשה, משום שגם למראיין וגם למרואיין יש את היכולת להביע דעה, להבהיר ולפרש. חשוב לציין, שבשלב מסוים הראיון חוזר למסלולו והחוקר ממשיך לראיין לפי הסדר שקבע. הרציונל שעומד מאחורי ראיון מסוג זה הוא שהמרואיינים יכולים לפרש את העולם בצורות שונות ולכן המראיינים שואלים על הנושא ומנסים להתאים את שפת השאלה או מילותיה לעולם המושגים המוכר של המרואיין. ראיון העומק החצי מובנה הוא גמיש וכך מתאפשר למראיין לשאול שאלות שהכין מראש והן מתבססות על נושאים בהם הוא רוצה לדון, ובנוסף לזאת, הוא מאפשר לו לפתח את התשובה של המרואיין באמצעות תגובותיו של זה, ולהגיע למידע נוסף. כתוצאה מכך יש בסופו של דבר בידי המראיין טקסט עשיר בפרטים לניתוח (Berg, 2009).

הראיון נתפס כשיטה הראויה לדיון על עמדות בנושאים הללו ועל התפיסות בנוגע אליהם. הן הגישה הפתוחה לפרסומים מחקריים והן הארכיונים המוסדיים הם נושאים שאינם מפותחים די הצורך בישראל והמרואיינים השונים הביעו תפיסות מגוונות לגביהם, ולפעמים גם כאלה ששנויות במחלוקת. לכן הוחלט במחקר זה לראיין אנשי סגל וספרנים כדי להבהיר מדוע אין הגישה הפתוחה והארכיונים המוסדיים מצליחים לתפוס בישראל את המקום שהם תופסים בעולם.

תהליך

במהלך שנת הלימודים תשע"ג 2012-2013 בוצעו ראיונות עומק חצי מובנים עם ספרנים מידענים ועם אנשי סגל אקדמי שנדגמו כאמור, על בסיס היכרות אישית ודגימת כדור שלג. הראיונות ארכו 40-60 דקות, התקיימו באווירה נינוחה, במקומות עבודתם של המשתתפים לאחר תיאום מראש (בחדרם של אנשי הסגל או של הספרנים המידענים) בשעות ההפסקה או המנוחה שלהם. רוב המשתתפים שהחוקרת פנתה אליהם הסכימו לשתף פעולה, למעט שלושה אנשי סגל שלאחר שנקבעה עמם פגישה, ביטלו אותה בגלל חוסר זמן, או בגלל יציאה לכנס. וכן, ארבעה ספרנים / מידענים, שביטלו את המפגש עמה בשל סיבות שונות (יציאה להשתלמות, או היעדרות עקב מחלה, או מסיבה שלא צוינה). כל הראיונות הוקלטו ותומללו.

בשלב ניתוח הנתונים, בוצע מיון של תמלילי הראיונות לשם בניית קטגוריות. התהליך שבו החוקר יוצר קבוצות של נתונים השייכים לאותה תופעה נקרא קידוד או קטגוריזציה. בתהליך בניית הקטגוריות אנחנו מוציאים חלקי טקסט מתוך הרצף המקורי שלהם ויוצרים הפרדה כדי להבין את משמעותם; זהו תהליך שבו נוצרים מושגים. הקטגוריזציה כוללת שני שלבים: בשלב הראשון מחלקים את הנתונים לחלקים נפרדים, ובשלב שני משייכים אותם לקטגוריה, שהיא קבוצה בעלת שם מסוים. כך נוצר מצב שמציג בפנינו קטגוריות ברורות שכל אחת מאגדת בתוכה נושאים, רעיונות ומונחים שיש ביניהם קשר. תהליך זה מסייע להעניק משמעות לנתונים על ידי מציאת קשרים בין הדברים שנאמרו בחלקי הטקסט השונים. הקטגוריה היא כלי שעוזר לחוקר לארגן את הנתונים בהתאם למאפיינים הרלוונטיים וכך לגלות משמעות בטקסט. שמות הקטגוריות יכולות להילקח מהשפה הטבעית של הנחקרים או מתחום העניין של החוקר (שקדי, 2003).

ממצאים

גישה פתוחה וארכיונים מוסדיים מההיבט של הסגל האקדמי

פרסום מאמרים בגישה פתוחה - בעייתיות בהכרה ובקידום אקדמי

מתשובותיהם של אנשי הסגל האקדמי עולה, שאין הם מפרסמים בכתבי עת בגישה פתוחה. ניתן לראות, כי רק מיעוטם גילו הבנה לחשיבות הפרסום בגישה פתוחה, וכולם חזרו על כך שקידומם תלוי בפרסום בכתבי העת היוקרתיים, משום שהמועצה להשכלה גבוהה וועדות הקידום אינן מחשיבות כתבי עת בגישה פתוחה כיוקרתיים ואיכותיים די הצורך.

מרצה בכירה באחת האוניברסיטאות אמרה:

שמעתי על Open Access ... נשמע לי טוב. העניין הוא, שאנחנו מחויבים לדירוג כתבי העת. אנחנו צריכים לפרסם לפי רשימה של האוניברסיטה, לפרסם בכתבי עת בדירוג A ולשלוח להכי טוב שאני יכולה. כדי לקבל קידום, האוניברסיטה מחייבת אותנו להתקבל לכתבי עת מסוימים. אני חושבת שאם תהיה גישה פתוחה זה יסייע מבחינה חברתית, שירות לציבור, הגישה תהיה יותר פתוחה לאנשים, אבל כל עוד יש את בעיית הדירוג למרצים שצריכים קידום, זה בנוי ככה. צריך ליצור דרך לשלב בין הצרכים הפרקטיים של הקידום האקדמי לבין הגישה הפתוחה. כלומר, כל עוד יש לנו הגבלה של הדירוג, אנחנו לא יכולים להשתתף בזה, כי אם אני אשלח לשם זה יהיה בזבוז של מחקר (מרואיינת מספר 2).

מרצה צעירה באחת האוניברסיטאות הבהירה כי אין לה עניין בפרסום בכתבי עת אלו כל עוד היא זקוקה לקידום האקדמי:

אני לא אפרסם בכתבי עת בגישה פתוחה כי זה פחות יוקרתי, אולי בעתיד דברים ישתנו, החוקר משלם כדי שהמאמרים שלו יהיו בגישה פתוחה. זה תהליך, אבל אתה אף פעם לא רוצה להיות שפן ניסיונות, כלומר, אתה משקיע כל כך הרבה במאמר והרי אתה לא יכול לפרסם אותו פעמיים, אז ברור שאעדיף להפנות אותו להכי טוב שאני יכולה. בדיוק מאותה סיבה אני גם נוהגת לפרסם בכתבי עת ותיקים ולא חדשים, כי יש שיקולי קידום וגם שיקולי חשיפה, ככל שכתב העת יותר ותיק, מוכר ואיכותי, כך החשיפה למאמרים שלי תהיה רבה יותר ויהיה מצוטט יותר, זה מאוד חשוב (מרואיינת מספר 9).

אנשי סגל נוספים באוניברסיטאות ובמכללה הציגו גישה דומה; הם ציינו את יתרונותיה של הגישה הפתוחה מצד אחד, אבל גם את חששם מפני איכותם של כתבי העת שמתפרסמים בגישה הפתוחה ואת יחסם של מי שממונים על קידום לגישה, כמכשול ליישומה, מצד שני:

אני כעיקרון בעד גישה פתוחה, אבל אנחנו חיים בעולם שמתבסס על רווחים ולכן זה לא צובר תאוצה, אני חושב שזה לא ריאלי. יש אוניברסיטאות שמתחילות ליצור גישה פתוחה, למשל לעבודות התזה והדוקטורט אבל אני לא חושב שזה יצליח יותר מזה, יש אמנם בעיה רצינית עם מחירי כתבי העת, אבל אני לא חושב שאפשר להתגבר על זה. זה לא שאני מעדיף לפרסם בגישה סגורה, אבל אנחנו רוצים להתקדם בחיים ובדירוג האקדמי וצריכים לפרסם בכתבי עת שמדורגים בדירוג גבוה. הדירוג הזה נובע ממניעים כלכליים ומתחרות בין מו"לים. זה חלק מתרבות השוק. אולי יש יתרון לגישה הפתוחה לטווח ארוך, אבל באופן פרקטי מי שרוצה לעלות בדרגה עכשיו, לא יכול לקחת את הסיכון (מרואיין מספר 17).

הגישה הפתוחה באופן כללי לא תתפתח אם המועצה להשכלה גבוהה לא תשנה את שיטת הדירוג. יש בעייתיות עם כתבי עת כאלו, הם לא מוערכים ולא נחשבים יוקרתיים. זה פוגע בקידום ואני לא יכולה להרשות לעצמי [לפרסם בהם]. אם התנועה תתפתח, לספרייה יש מקום תמיד בארגון והנגשה של מידע, אותו ארגון והצגה של מידע, איסוף החומר ומיונו, זה מה שספריות עושות ממילא (מרואיינת מספר 20).

ניתן היה לשער, כי יימצאו הבדלים בין אנשי סגל צעירים למבוגרים, בהנחה שהצעירים מודעים יותר להתפתחויות בעולם הדיגיטלי ולאפשרויות השונות לאיתור מידע באינטרנט. ואולם מתשובותיהם של אנשי הסגל עולות עמדות דומות כלפי הגישה הפתוחה, למרות

הבדלי הגיל ביניהם וללא קשה להשתייכותם למוסד אקדמי זה או אחר, והדבר נובע מכך, שחוקי המועצה להשכלה גבוהה הנוגעים לקידום המקצועי חלים על כולם.

פרסום מאמרים בגישה פתוחה - יתרונות ובעיות

מרצה צעיר באחת האוניברסיטאות הסביר, שלדעתו יכולה הגישה הפתוחה לתרום לתקשורת המחקרית ושהיה מעוניין שפרסומיו יגיעו לקוראים רבים ככל הניתן, אבל למרות זאת הוא טוען, שסוגיית זכויות היוצרים על הפרסומים וקשיים כלכליים אינם מאפשרים לרעיון זה להתפתח במציאות האקדמית כיום:

אני לא כתבתי ספר ואין לי פטנט, אם היו לי כאלו, אז היו לי אינטרסים כלכליים שהייתי רוצה להרוויח מהם, ולא הייתי רוצה בשום אופן לוותר על זכויות יוצרים. המצב שלי הוא שונה, כי אני כותב רק מאמרים וברגע שמאמר התקבל והתפרסם, מצדי, שכל העולם יקרא אותו. חוץ מזה, כאשר אתה מפרסם מאמר, אתה ממילא מוותר על זכויות היוצרים שלך, הזכויות עוברות למו"ל של כתב העת עצמו. החיסרון של לא לפרסם בכתב עת בגישה פתוחה הוא שלמשל שלחתי לפני כמה זמן מאמר לכתב עת שאין לנו מוני עליו ואפילו לא יכולתי לראות את המאמר שלי. אז כמובן שאם זה היה בכתב עת בגישה פתוחה זה היה מקל. העניין הוא, שאנחנו עדיין חושבים שכתבי עת בגישה פתוחה הם פחות איכותיים ופחות מצוטטים, ויש את עניין האקסקלוסיביות. זה עניין של כסף, מבחינת זכויות יוצרים. כלומר, אנשים רוצים פרסום ואם זה ספר, אז רוצים גם כסף. יש כאן הרבה קשיים כי המנויים הם מאוד יקרים והסיכוי שהמו"לים של כתבי העת היוקרתיים יסכימו לוותר על הכסף שהם מקבלים הוא אפסי. כך שכתבי העת הכי נחשבים ממשיכים להיות יקרים ויוקרתיים, והחוקרים ממשיכים לנסות לפרסם בהם. יש כאן גם מה שנקרא תופעת ה"עדר", אנשים נוטים להיסחף אחרי כולם. כלומר, אנשים מנסים לעשות מה שאחרים עושים ולכן לתנועות כאלה קשה להתקדם, הספריות יכולות לנסות לבטל מנויים, אבל לא נראה שזה יעזור, זה ייקח זמן (מרואיין מספר 8).

פרסום מאמרים בגישה פתוחה - שילוב הספרייה

מרצה בכיר אחר באחת האוניברסיטאות הציג עמדה שהסבירה כיצד הספרייה יכולה להשתלב בכך:

זה מצוין, טוב שהספרייה תיטול חלק בעניין זה, תפנה את תשומת הלב לפרויקטים בגישה פתוחה, ותגביר את המודעות למאגרים אלו. אני לא חושב שספרנים יכולים להיות מעורבים יותר מזה, כלומר, לא צריך לשתף את הספרייה [בשאלה] היכן לפרסם. אני, כאיש סגל, מומחה בתחומי יכול לברר ולייעץ לאחרים, ואני לא חושב שזה עניין של הספרייה להשתתף או לייעץ בזה. יש כל כך הרבה תת דברים שאתה צריך להיות המומחה בהם ולא ספרנים (מרואיין מספר 7).

ארכיונים מוסדיים - חוסר המודעות של אנשי הסגל האקדמי לארכיונים וחוסר ההבנה שלהם לחשיבותם

לגבי ארכיונים מוסדיים ניתן לראות, כי בקרב חלק מאנשי הסגל האקדמי אין ממש מודעות ליתרונותיהם של הארכיונים המוסדיים ולהתפתחויות שחלות בהם, וכי אנשי הסגל מגדירים אותם כאמצעים נוספים לשיווק המוסד על ידי הצגת החוקרים ותחומיהם, אך לא כאמצעי פרקטי שיסייע להם בעבודתם.

מרצה צעירה באחת האוניברסיטאות:

לגבי הארכיון המוסדי, אני לא רואה יתרון בפרסום המאמרים שלי בארכיב נוסף, משום שכל מה שאני מפרסמת הוא אלקטרוני וכולם יכולים להגיע אל הדברים.... אם האוניברסיטה מנויה על כתב העת הזה ותחליט לשים אותו בארכיון הפקדה זה, זו החלטה שלה (מרואינת מספר 9).

שני מרצים בכירים באוניברסיטאות הציגו עמדה דומה:

לגבי ארכיון מוסדי, לא שמעתי על זה ועכשיו, כשאני מבין מה זה, אני גם לא רואה בזה יתרון גדול. זה לא יעזור לי למחקר. הרי בשביל מחקר אני מחפש במאגרים מסוימים לפי הנושא שלי. איך הארכיון הזה אמור לעזור לי לביצוע מחקר. זה מתאים ליחסי ציבור. אם החוג יפרסם רשימה עם שמות החוקרים ויציג את המחקרים שלנו או ייתן קישורים אליהם, אז זה בסדר. עד עכשיו אין דבר כזה. לפי החלטת בית הספר אנחנו אמורים לעשות את זה באופן אישי בדף המרצה שלנו. זו יוזמה של בית הספר שלנו, כדי שאם יגיעו לאתר שלנו, יראו את אנשי הסגל, הפעילות שלהם, רשימות מאמרים, מלגות וכדומה... [זה אמור] לפאר את בית הספר, לא מעבר לזה (מרואיין מספר 14).

... ארכיון מוסדי, אם זה היה בחינם ולא היה צריך להשקיע בזה בכלל, אני תופס את זה כדבר מאוד מבורך, אבל זה לא בחינם, לא רכישת התוכנה ולא התחזוקה שלה. בנוסף לזאת, אולי המו"ל שאצלו פרסמתי את המאמר לראשונה לא יסכים שאעביר את המאמר שלי לארכיון או שהוא יבקש תשלום עבור זה. כמובן שזה יכול להוסיף מבחינה שיווקית, יחסי ציבור, אבל כאיש סגל זה לא מוסיף לי כלום. יש לי את הדף שלי ומי שרוצה להגיע לפרסומים שלי, מגיע. הרי הפרסומים שלי לא מעניינים את הקהל הרחב, אלא אנשי מחקר או סטודנטים והם יכולים להגיע לזה. להם אין בעיה להגיע אלי ולכן רוב המרצים יגידו שלא אכפת להם מיחסי הציבור של המוסד. לכן אני חושב שהשאלה הזאת צריכה להישקל על ידי הנהלה של מוסדות ולא על ידי אנשי סגל (מרואיין מספר 16).

הארכיונים המוסדיים נתפסים על ידי אנשי הסגל השונים במוסדות השונים כאלמנט שיווקי ולא כאמצעי שתורם לפעילות המחקרית; מה גם שהקמתם ותפעולם יקרים.

ארכיונים מוסדיים - עמדות חיוביות

שני אנשי סגל בכירים באוניברסיטאות הציגו עמדה חיובית ומעניינת לגבי ארכיונים מוסדיים והסבירו כי ניתן להיעזר בחיפוש אחר מאמרים מחקריים בארכיון מוסדי, ושבנוסף לזאת, האוניברסיטאות מסוגלות להתמודד עם המו"לים הגדולים ביתר הצלחה מהחוקר הבודד:

...ארכיון מוסדי, אני רואה בזה תועלת רבה. אם המוסד מרכז את כל הפרסומים של הסגל שלו, הרי שאם אני מחפש מאמר של מישהו, אני יכול להיכנס לאתר של האוניברסיטה ולהוציא אותו. אני רואה בזה מעבר לצרכי שיווק, גם צרכי עבודה. בניגוד למרצים הבודדים שהם מול המערכת ולא ממש יכולים לעשות כלום כנגד הכללים שנקבעו, לאוניברסיטאות כן יש יכולת לכפות דברים על מו"לים, ואני בטוח שהיו יכולים לכפות עליהם אישור של פרסום המחקרים בארכיונים המוסדיים. למשל אני מחפש מאמר של מישהו, אני נכנס למוסד ופתאום מגלה מאמרים נוספים שמעניינים אותי ובנוסף כמובן שזה מפאק את הפעילות המחקרית של המוסד. זה נשמע לי כלי עבודה מאוד נוח ומועיל (מרואיין מספר 17).

...לגבי ארכיון מוסדי, אני חושבת שזה עניין של המוסד, זה היה יכול להיות נהדר. זה עצוב שהמוסד נאלץ לקנות כתב עת שאני פרסמתי בו מאמר, כי הם נאלצים לשלם פעמיים, פעם אחת כי מימנו את המחקר ופעם נוספת כי הם משלמים עבור כתב העת. זה

היה נהדר אם היו מפתחים אתר הפקדה. כלומר, כמה חודשים אחרי שפרסמתי באופן רשמי בכתב עת, לפרסם אותו באתר הפקדה באוניברסיטה, זה חשוב ומועיל. אבל גם לזה צריך תקציב. לרכוש כזה אתר ולתחזק אותו וזו גם שאלה של שינוי תפיסה אבל זה בעיקר אם המוסד יקצה כסף. הספרייה יכולה להשתלב בזה בניהול וארגון המידע ויכולה להיות שחקן חשוב אבל זה לא התפקיד היחיד שלה אלא בשיתוף פעולה עם אגף טכנולוגיות מידע (מרואינת מספר 20).

גישה פתוחה וארכיונים מוסדיים מההיבט של הספרנים

מתשובות הספרנים ברור, שהם מודעים להתפתחויות בעולם האקדמי ומבינים את חשיבותה של הגישה הפתוחה ואת יתרונותיה בכל הנוגע לפרסומים מחקרניים, לצד החשיבות שהם מייחסים לארכיונים המוסדיים. בנוסף לזאת, הם מבינים את התפקיד שיכולות ספריות אקדמיות למלא בעקיפין לקידום התפתחויות אלו. ניתן לראות, כי כל הספרנים הציגו עמדות חיוביות כלפי שני הנושאים, אולם הם מודים, כי בארץ האמצעים האלו לא ממש מתפתחים ואין היענות רבה אליהם. הם מדגישים, כי עדיין לא הובהרה חשיבותם כהלכה.

גישה פתוחה - עמדות חיוביות של הספרנים האקדמיים

ארבע ספרניות שעובדות בספריות מחלקתיות או פקולטטיביות בשתי אוניברסיטאות שונות, מציגות עמדות מאוד חיוביות לגבי נושאים אלו ומסבירות היטב את חשיבותם, אף על פי שהן מבינות שמרבית הנוגעים בדבר לא רואים זאת באופן חיובי כמוהן.

זה בדיוק הכיוון שאליו צריכים ללכת והספריות חייבות להיות שם ולתמוך במהלכים אלו. כיום זה עדיין לא צבר תאוצה. ההסכמים הקיימים היום מאוד בעייתיים ובעיקר יקרים, כתבי העת האיכותיים עולים המון כסף ולפעמים מגיעים למצב שחוקר ששייך למוסד מפרסם מאמר בכתב עת ולאוניברסיטה אין כסף לרכוש את כתב העת. בארץ לא ניתנה לזה מספיק תשומת לב. אני יודעת שיש ספריות אוניברסיטאיות בחו"ל שהשתתפו במאבק עם הסגל האקדמי והוציאו הוראות לסגל לא לפרסם בכתבי עת של מו"לים מסוימים בשל מחיריהם הגבוהים ולחצו עליהם לפרסם מאמרים בכתבי עת שהם בגישה פתוחה והבטיחו לקחת זאת בחשבון בשיקולים ובהחלטות של ועדות הקידום. בארץ נכנעים למערכת (מרואינת מספר 6).

ספרנית באחת הספריות המחלקתיות שאחראית על שני חוגים, מסכימה עם דעת עמיתתה ואף מסבירה היטב את החשיבות שיש בקידום הגישה הפתוחה ואת האינטרס שצריך להיות למוסדות האקדמיים ביישומה.

זה חשוב מאוד, עולם המחקר בתקופה זו נהיה קטן מאוד ומי שעוסק במחקר מצפה להשיג דברים בקלות. יש מקרים שאני רואה עד כמה זה חשוב כאשר רוצים להשיג פרסומים למחקר. היה ראוי שהרבה דברים יהיו בגישה פתוחה אלקטרונית, זה היה יכול לחסוך זמן ולפתוח את אפשרויות המחקר. מרצים מצפים שפרסומים יהיו דיגיטליים. אם היה מעין קטלוג עולמי שכל אחד יתרום את חלקו, זה היה יכול להיות יעיל לכולם. הרי האוניברסיטאות משלמות כל כך יקר למו"לים של כתבי העת היוקרתיים. האוניברסיטה משלמת לחוקרים ונותנת להם כספים למחקר ואז משלמת שוב כאשר היא רוכשת את אותו כתב עת שהחוקר פרסם בו, היא משלמת פעמיים וזה מקשה מאוד על התקציב והמו"לים היוקרתיים מרוויחים המון ואין הצדקה לזה. בנוסף, חשוב לציין שבמדעי הרוח יש ממש בעיה כי יש כתבי עת מאוד יוקרתיים שהם לא באנגלית והם לא נמצאים בדירוג של המל"ג ולא מופצים בקנה מידה רחב. הדירוג הוא דירוג אמריקאי וכל אלה שמפרסמים בכתבי עת מאוד נחשבים בתחום שלהם אבל בשפות אחרות, אירופאיות לא נחשב (מרואינת מספר 15).

ארכיונים מוסדיים - עמדות חיוביות של הספרנים האקדמיים

בארכיון המוסדי אני רואה חשיבות הרבה מעבר לצורכי שיווק. הספריות צריכות להשתתף בזה, זה תורם לנראות של המוסד. צריך שיתוף פעולה עם רשות המחקר, חשוב שיהיה מקום שירכז את כל המחקרים שנעשו, ונכון לעכשיו אין כזה (מרואינת מספר 6).

זו גישה נכונה, אבל בארץ היא לא ממש מתקדמת. אנחנו מנסות לקדם את זה בפורום המנהלות, אבל זה לא זז כי צריך שיתוף פעולה גדול מהצוות ואין לנו. גם לגבי הארכיון אין התקדמות. אנחנו אמנם הגענו להחלטה לסרוק עבודות תזה ודוקטורט, אבל גם זה לא היה קל. לקח שנים עד שהגענו להסכמה עם שלטונות האוניברסיטה וזה התחיל מעבודות הדוקטורט וכעת הגענו לעבודות התזה. אבל באופן כללי אין היענות (מרואינת מספר 9).

הקמת ארכיונים כאלה זו אחת מהפעילויות המרכזיות שספרייה יכולה לעשות. הספריות היו צריכות להשתלב בהקמה של ארכיונים מוסדיים וכדומה, לפעול ליצירת מאגרים מוסדיים שיאחדו מחקרים של המוסד האקדמי, כך שבחיפושים יצופו פרסומים של המוסד. היה צריך לקשר את אתר הספרייה לאתר האוניברסיטה בהיבטים שונים. לנו אין את המשאבים לבנות מאגרים כאלה. אני חושבת שהיה צריך להכשיר אנשים לתפקידים כאלה של יועצי מחקר, מידענים שמעורבים במחקר, זו יכולה להיות

עבודה מעניינת ביותר בעידן זה, מידענים שמעורבים בתכנים, שינגישו את הידע לחוקרים שיהיו מעורבים יותר, נכון לעכשיו, זו מעורבות יותר בהוראה (מרואינת מספר 10).

אני מאוד בעד. יש הרבה חילוקי דעות. כל מה שבאפשרותנו לפתוח בטקסט מלא חובה עלינו לעשות זאת, להנגיש מידע, אנחנו לא נרגיש שאנחנו מאבדים מהיוקרה שלנו כמאתרי מידע אם נגיש אותו לכולם, זה התפקיד שלנו שמשתנה. אנחנו יכולים למיין, לארגן, להפוך את הכל כמה שיותר נגיש למשתמשים. היום הרבה מכתבי העת השפטיים והטובים שייכים למו"לים שעושים מהם כסף, זה חומר סגור שהוא תלוי מנויים וזה לא בשליטתנו. אולם אנחנו כן יכולים לפתוח עבודות תזה ודוקטורט ופרסומים נוספים של האוניברסיטה. אנשים לא צריכים לחשוב שאם הם כתבו עבודה, עכשיו צריך לשמור עליה אלא חשוב שיבינו שצריך להפוך אותה נגישה לכלל. זה גם נוח וגם מפרסם את החוקר ואת האוניברסיטה. צריך שאנשים יבינו שאחרי חמש שנים של כתיבת עבודת דוקטורט, חשוב להעלות אותה לאינטרנט, שאנשים יצטטו אותה, החוקרים יתפרסמו, ייצרו שיתופי פעולה, זה מפאר את האוניברסיטה שלהם. צריך שיהיה שינוי מערכתי ותפיסתי מצד כולם, הן מצד הספריות שיעודדו לפעול בכיוון זה והן מצד אנשי הסגל שיסיכמו לפרסם בפורמט זה והן מצד ההנהלה; שתהיה תפיסה שכמו שאנחנו מפרסמים כל אירוע וכנס וכדומה באתר האוניברסיטה, עלינו לפרסם גם כל עבודת מחקר שיצאה עם השם של האוניברסיטה עליה (מרואינת מספר 11).

ניתן לראות, כי בעוד שהספרנים בספריות האקדמיות הן במכללה והן באוניברסיטאות, הציגו עמדות חיוביות כלפי נושא הגישה הפתוחה והארכיונים המוסדיים והאפשרויות של הספריות להשתלב בפיתוח נושאים אלו, הציגו אנשי הסגל עמדה שונה. כלומר, הספרנים הביעו את עמדותיהם כלפי נושאים אלו מתוך מחשבה כיצד הספריות האקדמיות יכולות להשתלב בתהליכים אלו, כיצד זה יועיל לספריות, ישדרג את תפקידן ויעודד את השתלבותן בעולם מחקר. לעומתם, אנשי הסגל האקדמי הביעו עמדות שונות הנובעות מהמחויבות שלהם לפרסומים איכותיים בכתבי עת יוקרתיים, מהאינטרס האישי שלהם לקידום באקדמיה ומהמגבלות המוטלות עליהם על ידי המועצה להשכלה גבוהה. בנוסף לזאת, הם רואים בארכיונים כלי שיווקי ותו לא, ואינם מייחסים להם חשיבות, אולי משום שהם מקושרים לקבוצות מחקר, והקשרים הללו מאפשרים להם להגיע לכל המאמרים שהם חפצים בהם. מכיוון שהנהלותיהם של המוסדות האקדמיים אינן מקדמות נושא זה ואינן מקצות תקציבים לכך, החשיבות של ארכיונים אלו איננה מובנת די הצורך וחוקרים, שעסוקים גם ככה בפרסומים ובכנסים, אינם מתעמקים בנושא ובוודאי שאינם מקדמים אותו. ללא שיתוף פעולה עם הסגל, שיגובה בתקציבים שאותם תקצה ההנהלה לקידומם, ימשיכו הארכיונים המוסדיים לדשדש במקום. נראה, שהקצאת המשאבים והכשרת אנשי הצוות אינה נמצאת על סדר היום במוסדות אקדמיים בישראל כרגע.

דין

המחקר האיכותני שהובא במאמר זה הציג את עמדותיהם של אנשי סגל אקדמי וספרנים בישראל ואת תפיסותיהם בנוגע לגישה פתוחה לפרסומים מחקריים (Open Access) ולפיתוחם של ארכיונים מוסדיים. שתי התפתחויות אלה עשו כבר דרך רצינית בעולם, גם אם יש הבדלים ניכרים בין הארצות שבהן התרחשו הדברים מאז הוחל לדבר בהם בשנות ה-90 של מאה ה-20 ובין הדיסציפלינות השונות. בישראל יש מחסומים נוספים שייחודיים לה ומעכבים התפתחויות אלה. אחד המחסומים הוא השפה: חוקרים נוהגים לפרסם בכתבי עת יוקרתיים ובאנגלית, כי פרסומים אלה תורמים לקידום האקדמי; כתוצאה מכך, אין התפתחות של ממש בכל הנוגע למאמרים שנכתבים בישראל. כלומר, פרסום בכתבי עת בעברית אינם משפיעים באותה מידה על קידום של החוקרים כמו פרסום בכתבי עת המתפרסמים באנגלית, וכאשר מדובר על כתבי עת חופשיים וחינמיים בעברית, לאף אחד אין עניין לקדם אותם או לשנות את ההתייחסות כלפיהם, ומעמדם נותר נמוך. הבעייתיות כיום נובעת מכך, שחברי סגל אקדמי יודעים שפרסומים מחקריים בכתבי עת (גם באנגלית) הנמצאים בגישה הפתוחה, אינם מוכרים על ידי המועצה להשכלה גבוהה כגורם בשיקולי קידום וקביעות במוסדות אקדמיים, ולכן הם מעדיפים עדיין את היוקרה של כתבי העת המסורתיים, באנגלית בעיקר. לפיכך, אף על פי שבחלק מכתבי העת הללו עוברים המאמרים שיפוט עמיתים, עובדה זו מקשה על הבחירה לפרסם בהם (Bosc & Harnad, 2004). חלק מהמרוויחים ציינו, שכתבי העת האלקטרוניים שמתפרסמים בגישה פתוחה דורשים תשלום גבוה מהחוקרים שרוצים לפרסם אצלם, ורובם אינם מסוגלים לשלם סכומים אלו, גם משום שהאוניברסיטאות אינן מקצות לכך כספים, ועל כן ברור, שבנוסף לכל יתר הקשיים, יש כאן גם קושי כספי. טיעון נוסף שעלה מדברי המרוויחים היה החשש לאובדן זכויות היוצרים על התוכן האינטלקטואלי של פרסומיהם.

העמדות שעלו מן המחקר הנוכחי אמנם דומות לתפיסות שקיימות בעולם לגבי הגישה הפתוחה ומשקפות את מצבה, ואף על פי כן, המצב בישראל מפגר לעומת המצב בארצות אחרות, והגישה הרווחת בישראל כלפי פרסומים בגישה זו היא גישה שלילית. הבעיה נובעת מכך, שישראל היא מדינה קטנה שיש בה מעט מאוד אפשרויות תעסוקה במשרות השונות באקדמיה. אחד הקריטריונים לקבלת משרה כזאת הוא פרסומים בכתבי עת טובים ונחשבים שמתפרסמים באנגלית על ידי המו"לים הנחשבים. לכן, הם אינם ששים לפרסם בכתבי עת שמתפרסמים בגישה הפתוחה לא באנגלית ובוודאי שלא בעברית.

נראה, כי החוקרים מודעים לכך שאף מוסד אקדמי אינו יכול לרכוש את כל כתבי העת המתפרסמים מדי שנה ואת כל מאגרי המידע ואת כל הפרסומים היכולים לסייע להם במחקרם, והעובדה הזאת עלולה לפגוע במחקריהם וביעילות עבודתם, ולכן רבים מהם רואים

בספרנים כמעין בני ברית. הם מצפים מהספרייה האקדמית שתשקיע את מרב התקציבים והמאמצים בסיוע למחקר, ברכישת טכנולוגיות חדשות, באחזור מידע ובאחסונו בפורמטים מודפסים או אלקטרוניים. נראה כי במצב הקיים, נושאים אלו אינם עולים לדיון על סדר היום האקדמי כך שאנשי סגל יוכלו לפתח עמדה ברורה לגביהם ולהיות חלק מהם. חלק מהמראיינים סבר כי הספרייה הייתה יכולה דווקא להשתלב בהיבטים מסויימים בתמיכה בגישה הפתוחה, כמו להפנות את תשומת לבם לפרסומים שרואים אור במסגרתה.

לגבי ארכיונים מוסדיים, מחקר שפרסמו פינפילד ועמיתיו (Pinfield et al., 2014) טען כי ארכיונים אלו הם אחת ההתפתחויות החשובות ביותר בעולם המחקר במאה ה-21. אולם מחקר שנערך על ידי ביורק, לאקסו, ווילינג ופטאו (Björk, Laakso, Welling, & Paetau, 2013) גילה, שאף על פי שהארכיונים המוסדיים הם דרך טובה לפרסום מאמרים בגישה פתוחה בגישה הירוקה, הדבר מתבצע רק עם חלק קטן של המאמרים. למרות הנאמר, הנתונים מראים כי במדינות שונות ניתן להבחין בהתפתחות בנושאים אלו, וזאת בניגוד למצב ששורר בישראל. למרות התפיסה בעולם, במחקר זה ניתן לראות כי אין בקרב רבים מהמראיינים מודעות לארכיונים הללו, ליתרונות שלהם ולהתפתחויות שחלות בהם, וכי אנשי הסגל האקדמי מגדירים אותם בדרך כלל כאמצעים נוספים לשיווק המוסד האקדמי על ידי הצגת שמות החוקרים ותחומיהם, אך לא כאמצעי מעשי שיסייע להם בעבודתם; לזאת מצטרפת העובדה שבנייתם של ארכיונים כאלה ואחזקתם כרוכה בכסף רב. עם זאת, היו גם חברי סגל אקדמי שסברו, שארכיון מוסדי הוא כלי נוסף לאיתור מאמרים וכמוסד אוניברסיטאי יש לו כוח רב יותר אל מול מו"לים בהשוואה לכוחו של חוקר בודד.

גם הנהלות המוסדות האקדמיים והנהלותיהם של מכוני מחקר בישראל לא מנסות לפתח נושא זה. יש אמנם ארכיונים מסוגים שונים באוניברסיטאות ובמכונים, אולם כפי שנאמר קודם לכן, אלה אינם ארכיונים מוסדיים על פי הגדרתם בעולם. בנוסף לזאת, אין מדיניות ממשלתית או תקציב שמופנה לכך מטעמה של המדינה כפי שקיים במדינות אחרות. כאשר משווים את ישראל למדינות בעולם שיש בהן ארכיונים מוסדיים מפותחים, ניתן אולי לחשוב שגם מדינת ישראל יכולה היתה לפתח ארכיונים דומים, שכן ישראל היא מדינה מפותחת מבחינה טכנולוגית, ובנוסף לזאת, יש בה יוזמות של שיתופי פעולה בין חוקרים, יש בה פתיחות לשיתופי פעולה בתחומים שונים, המוסדות האקדמיים מניבים מחקרים טובים מאוד שרמתם בינלאומית, במדינה שורר שלטון דמוקרטי ולא ריכוזי, והיא מדינה חופשית בכל הנוגע לתפיסה של הפצת מידע ושיתוף מידע כלומר, אין סיבה ברורה ומוצדקת מדוע התחומים הללו קופאים על שמריהם. לא זאת אף זאת, הנתונים מראים שאפילו במדינות שאינן מפותחות מספיק כלכלית וטכנולוגית יש יותר נכונות לפיתוח ארכיונים מסוג זה מאשר בישראל.

מתשובות הספרנים נראה, שהם מודעים להתפתחויות בעולם האקדמי ומבינים את חשיבותה של הגישה הפתוחה ואת יתרונותיה בכל הקשור לפרסומים מחקריים, כמו גם את חשיבותם של הארכיונים המוסדיים. בנוסף לזאת, הם מבינים שיש ביכולתן של הספריות האקדמיות לתרום בעקיפין לקידום התפתחויות אלו. ואולם הם מודים, כי בישראל האמצעים הללו אינם מפותחים די הצורך ואין להם די היענות. הם מדגישים, שחשיבותם לא הובהרה מספיק. באופן כללי, הספרנים תומכים בגישה הפתוחה יותר מאנשי הסגל, אולי משום שהם בוחנים אותו מההיבט המקצועי שלהם ומאפשרויותיה של הספרייה להשתלב בתהליכים אלו. זאת ועוד: הספרנים מבינים כי הספריות ייהנו מרווח עקיף כתוצאה מאימוץ הגישה הפתוחה. במילים אחרות: כיום המו"לים של מאגרי המידע וכתבי העת משפיעים מאוד על השוק ואין להם כמעט תחרות, אבל אם יהיו יותר כתבי עת בגישה פתוחה, יוביל הדבר לתחרות והמו"לים ייאלצו להוריד מחירים. הורדת המחירים תסייע לספריות לרכוש יותר מאגרים במחירים יותר סבירים ולא לבטל מנויים על מאגרים יקרים כפי שקורה כיום במרבית הספריות; ביטול הגורר עמו אכזבה של אנשי הסגל ממשאבי הספרייה וממסוגלותה להיענות לצרכיהם.

מסקנות

בישראל נרתעים רוב החוקרים מפרסום מאמריהם בכתבי עת בגישה פתוחה. הדבר נובע מכך שמצד אחד הם מעדיפים לפרסם בכתבי עת נחשבים שמתפרסמים באנגלית, משום שפרסום כזה תורם לקידומם האקדמי. כתבי העת בעברית נחשבים פחות בשיקולים לקידום אקדמי, ונחות במיוחד מעמדן של כתבי עת בעברית שמתפרסמים בגישה פתוחה. חוקרים מרגישים שהפרסום בכתבי עת כאלה יהיה לריק, ושהם לא יתרמו לקידומם ולהכרה שהם חפצים בה. מצד שני, הם נרתעים גם מפרסום בכתבי עת בגישה פתוחה בעולם, משום שיוקרתם של כתבי העת הללו מעטה, ולזאת נוספת העובדה, שהם נדרשים לשלם עבור פרסום בכתבי העת היוקרתיים יותר בגישה פתוחה (אלה שעוברים שיפוט עמיתים), וזה יקר מדי עבורם.

נראה, כי על שתי אוכלוסיות המחקר (חוקרים אקדמיים וספרנים) לפתח יותר מודעות לגבי נושאים אלו (גישה פתוחה לפרסומים וארכיונים מוסדיים) ולבחון באופן יסודי את יתרונותיהם וחסרונותיהם. אלא שאין בכך די, משום שהשינוי צריך להתחיל מהמועצה להשכלה גבוהה שצריכה לבחון את כתבי העת המתפרסמים בגישה פתוחה על ידי המו"לים היוקרתיים, ולוודא שהם אכן עוברים שיפוט עמיתים, כפי שאותם מו"לים מפרסמים באתריהם. לאחר מכן, יש לבחון את נושא המחיר עבור פרסום בכתב עת אלקטרוני שמתפרסם על פי עקרונות הגישה הפתוחה, משום שהוא יקר מדי עבור החוקרים, בעיקר אם המוסד האקדמי אינו תומך בכך וגם אינו מתחשב בו לצורך קידום אקדמי של החוקר. בשלב שלאחר מכן, יש לעורר את מודעותם של החוקרים, להציג להם מידע ברור לגבי

איכותם של כתבי העת בגישה פתוחה ולגבי יוקרתם, ולדרג גם אותם באופן שיציג לחוקר את רשימת כתבי העת האיכותיים בגישה פתוחה, אלו שיביאו גם לקידומו האקדמי. אם ייערך בירור יסודי יותר לגבי כתבי עת אלו ויועבר מידע ברור, סביר להניח, שיותר חוקרים יוכלו לשקול ללא דעות קדומות אם לפרסם בהם. מצד הספריות האקדמיות, הספרנים צריכים להכיר את כתבי העת הללו, להיות מודעים לאיכותם, לחשוב כיצד ניתן לשלבם בתהליכי התקשורת המחקרית באופן שיאפשר גם להם תפקיד בתהליך זה, של יועצי מחקר, ושלא יאבדו את תפקידם כמתווכים המנגישים פרסומים מחקריים. הספרנים צריכים להציע טכנולוגיות לחיפוש, הדרכות, שירותי איתור מידע וכדומה, אשר ישאירו את הספריות כחלק מהתהליך. רק מספר רב של פרסומים בגישה הפתוחה יאפשר את התפתחותם של הארכיונים המוסדיים.

לכן, האתגר המרכזי שניצב בפניהם של הארגונים התומכים בגישה פתוחה הוא להבהיר להנהלותיהם של המוסדות האקדמיים שמאמרים המתפרסמים בכתבי עת בעלי גישה פתוחה הם מאמרים איכותיים שמתבססים על מחקרים רציניים ולכן יש לשופטם על פי אותן אמות מידה שבהן נשפטים מאמרים בכתבי עת יקרים הנרכשים מהמו"לים ולהתחשב בהם כגורמים בקידום של אנשי הסגל (Bosc & Harnad, 2004).

ביבליוגרפיה

שקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תאוריה ויישום. תל-אביב: רמות.

Archambault, E., Amyot, D., Deschamps, P., Nicol, A., Rebout, L., & Roberge, G. (2013). *Proportion of Open Access Peer-Reviewed Papers at the European and World Levels—2004-2011*. Retrieved From http://www.science-metrix.com/pdf/SM_EC_OA_Availability_2004-2011.pdf

Bartellette, J.A. (2015). Internet review: Open Access institutional repositories. *Kentucky Libraries*, 79(1), 24-27.

Berg, B.L. (2009). *Qualitative research methods for the social sciences*. Boston, MA: Allyn & Bacon.

Bergman, S.S. (2006). The scholarly communication movement: Highlights and recent developments. *Collection Building*, 25(4), DOI: 108-128. <http://dx.doi.org/10.1108/01604950610705989>

- Björk, B.C., Laakso, M., Welling, P., & Paetau, P. (2013). Anatomy of green Open Access. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 65(2), 237-250. Retrieved from <http://www.openaccesspublishing.org/apc8/Personal%20VersionGreenOa.pdf>
- Björk, B.C. (2014). Open Access subject repositories: An Overview. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 65(4), 698-706. Retrieved from <http://comminfo.rutgers.edu/~tefko/Courses/e553/Readings/Bj%F6rk%20Open%20access%20JASIST%202013%20.pdf>
- Bosc, H., & Harnad, S. (2004). In a paperless world a new role for academic libraries: *Providing Open Access*. Retrieved from <http://eprints.ecs.soton.ac.uk/10502/1/boscharnadLP.htm>
- Edwards, C. (2014). How can existing Open Access models work for humanities and social science research? *Insights*, 27(1), 17–24. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1629/2048-7754.135>
- Faizul, N. & Hilal, H. (2014). Analysis of Open Access scholarly journals in chemistry. *Library Philosophy & Practice*. June, 1-16.
- Friend, F. (2008). When is a librarian not a librarian? In R. Earnshaw & J. Vince (Eds.), *Digital convergence: Libraries of the future* (pp. 155- 162). London: Springer-Verlag London Limited.
- Hahn, S.E., & Wyatt, A. (2014). Business faculty's attitudes: Open Access, disciplinary repositories, and institutional repositories. *Journal of Business & Finance Librarianship*, 19(2), 93-113.
- Harley, D et al. (2010). *Assessing the future landscape of scholarly communication: An exploration of faculty values and needs in seven disciplines*. Retrieved from escholarship.org: <http://escholarship.org/uc/item/15x7385g>
- Laakso, M., Welling, P., Bukvova, H., Nyman, L., Björk, B-C., & Hedlund, T. (2011). The Development of Open Access Journal Publishing from 1993 to 2009. *PLoS ONE* 6(6) e20961. <http://dx.doi:10.1371/journal.pone.0020961>.

- Lara, K. (2015). The library's role in the management and funding of Open Access publishing. *Learned Publishing*, 28 (1), 4-8. doi: <http://dx.doi.org/10.1087/20150102>
- Lawson, S. (2015). 'Total cost of ownership' of scholarly communication: managing subscription and APC payments together. *Learned Publishing*, 28(1), 9-13. doi: <http://dx.doi.org/10.1087/20140103>
- Loan, F.A. (2014). Open Access digital repositories in Asia: Current status and future prospects. *International Journal of Information Science and Management*, 12(2), 35-45.
- Nagra, K.A. (2012). Building institutional repositories in the academic libraries. *Community & Junior College Libraries*, 18(3/4), 137-150.
- National Institutes of Health Public Access (NIH). (2008). *NIH Public Access Policy Details*. Retrieved from <http://publicaccess.nih.gov/>
- Patterson, M. (2013). Bringing eLife to life. *Insights: the UKSG journal*, 26(3), 261-266. <http://dx.doi.org/10.1629/2048-7754.110>
- Pinfield, S., Salter, J., Bath, P., Hubbard, B., Millington, P., Anders, J.H.S. & Hussain, A. (2014). Open-access repositories worldwide, 2005-2012: Past growth, current characteristics and future possibilities. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*. Retrieved from http://eprints.whiterose.ac.uk/76839/15/wrro_76839.pdf
- Rodriguez, J.E. (2014). Awareness and attitudes about Open Access publishing: A glance at generational differences. *Journal of Academic Librarianship*, 40(6), 604-610. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1016/j.acalib.2014.07.013>.
- Suber, P. (2012). *Open Access*. Cambridge, Mass.: MIT Press.